

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 452

Title Vatathya Bhasya

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 450 Subject : Vedanta

Title : Vaitathya Bhasya

Author : — Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 6.4" to 4.2" Extent : 209-231 foll

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

चक्रमयजगदाडं वरांतरितोपि शुद्धसंविदात्मा चैतमस्त्यो नावृत इव स्फु
टतरः स्फुरसीति त्वंपर एवेत्यर्थः । एवं च मातृकावर्णनां प्रसक्त चैतमम
यत्नवस्थितानि रसमानो जाग्रो न्येष कलंकितो मवस्थाश्रमः क्रि
याशक्तिकंधे स्फोटवाद्योपि संगतः । इत्थं च सृष्टिस्थितो मातृकावर्ण २९८
तंत्रसेनतद्रूपश्रीकंठारि पंचाशन्मिथुनमासोपि सृचितो भवति । तत्र
केचित्पूणे हरि सहिता यश्रीकंठेनायनमद्रादि क्रमेण मातृकैकै
सारं मसेदिति वदंति । अमे सुपूणे द्यैश्रीकंठायनमद्राकुः । अपरे
तु पूणे हरीश्रीकंठायां नमद्रतिगृणोति । आद्येऽनुक्तस सहितशृणा

व्यासपाविदितः व्यासः कोऽर्थः यतो वेदेन रूपो विंदुः शिवशक्तिवितप
 सामरस्यतनुः वेदकवेद्यविनागर्परूपसंकोचरूपसंस्कारइत्यमृतानं
 द्योगिप्रवरोक्तरीसानुसारविंदुस्त्वंचैतममग्निषोमात्मकचैसवे
 तपिनृत्वरूपविमर्गविंदुद्वयरूपं स्तानादिह्यंतवर्णनश्रीकंवनाथा
 द्यन्निमुक्तस्थितिस्तौ तदधितिष्टमि। ततस्त्वमेव स्थितिस्तद्विदितज्ञातो
 सीसर्गः अतएवोक्तं सहस्रार्कदीप्तो॥ यथैकदा हेतुयोदिततरुणतरा
 णिकोदिनां युगपद्दृष्टान्नपरत्वावृत्तानामपि स्फुटतराप्रतीतित्वा
 वेदकवेद्यविनाजकोत्पाधिस्तत्रैतन्मोक्षणविंदुद्वयात्मकवाच्यवा

धिकः प्रयोगो नुपपन्नः। द्वितीयेत्वेकत्र नमो योगादुन्नमत्रविधायैकासा
 नाच्चतुर्थनुपपन्ना। तृतीयेमातृकावर्णनोरुद्राणंचविप्रयोगो विदित्वा
 कविरुद्रः अत्ररुद्रसंयुतामिसुक्तत्वात्मातृकायारुद्रैः सहामवधानमु
 चितमिति निरुक्तपदत्रयादपि अंश्रीकंवेशाणोदरीभांनमइसेवप
 होज्जायानिति पदार्थदर्शकतः। अंश्रीकंवेशाय शरणं द्यैनमइसपेहि
 तार्थयोतनिकाकृतः। तदप्यसमंजसमिव। पदार्थदर्शकतं तु समासे
 णोदरीः रसनिपातेनामर्हितत्वपदवासदविधेरसमर्थत्वमितरस्यमि
 युनमूर्तिस्त्वोपज्जवोनमो योगानुपपत्तिश्चाकिंचधाने मीषोमादिवस्समु

त्रितपोरेव देवतात्वेन विवक्षितत्वात्। न चात्र तथा समुच्चितप्रसयः। चतुर्थः
 : एष द्विर्देवा एवामो एवामो मनिरपेक्षतां यं जकः। किंच यदग्रये च प्रजाप
 तयेव सायं जुहोती सन्नदशृणा नुत्तयमानपरमरायेरूपोः प्रसेकं क्रिया
 न्वमात्मनेपिसमुच्चयस्यैवैव तपोरिष्टत्वात्। अत्र तु तदभावात् नमो न्व
 यात्सुषरांसमुच्चया प्रतीतिरिति होमादावपि श्रीकंवेशपूणीदरीमांसा
 हेतैकैव कृतिर्वस्तुतस्तु पूणीदरीमांससहितानामभिप्रेतत्वात् सांचपाट
 कांतेयभिचाराभावेन अंशूणीदरीश्रीकंवाभ्योनमइसेव। न तथा मारुका
 पाकृद्देविप्रमोगीहोमेपिनैकाकृतिविरोधोऽंशे चतुर्थ्युपपत्तिश्चेति ह

तेष्ववितेनाएते न केशवादि कामादिगणेशादिमासायाख्याताः। केशवाय च
 कीर्त्तयेत्सादृष्टतामुनुरोधादवश्रेयं। तदेवं श्रीकंवादिमासंचनेनैकका २२
 र्पसंगसादृशविशेषमात्रकामासेपितया। यदाहुः। शुद्धं विंदुपुतं विसर्गस
 हिवं हृदये एव सांपुतं बायां संपुटितं तथैव परया श्रीविद्यया लंकृतं। आरो
 हादवरोहतः पुनरिमं सांपुनहंसयोपेजानाति स एव सर्वजगतां सृष्टिस्ति
 तिधंसकृदिति॥ श्रीविद्यया लंकृतमिसत्रस्वविद्या सर्वत्र तदसंजवात्।
 यदा तद्विद्या पर एवायं विधिरितरासां हृदये स्वादीनामपि पृथक् कथा वात्। अ
 तदश्रविधपूजैर्विंदुपुतं विसर्गसहितमिसत्रसोजयमपि न्यसेदिति संप्र

सपः॥ अलंकृतिस्तु यत्तत्स्वन्नं तस्थितो तस्मै चैतमाय तस्मै चैतमाय तस्मै चैतमाय तस्मै चैतमाय
 तिकृतिविदित इति कायलिंगे। कारणगुणमिका कारणमायापि विशेषण
 सानि प्रायतारूपितः परिकरश्च। ३०॥ अथैकेन निरोधरूपतां प्रतिपादयन्
 सचांतरपणिएवेसाह॥ आत्मीयानादिरस्मीनिह न जनिता नेकरसिद्धा तत्रा
 लयामोहो घटिक आहृति निजमननोपुणपापादिभेदैः। दुर्ज्ञेयान्दृष्टिको
 काप्रविमलविपुलेषप्रकाशैकवक्त्रौ स्वाजलेन प्रबुद्धा नृरुदिति विजयते २
 यस्तदात्मनिरोधः॥ आत्मीयान् आदिरस्मीन्। आत्मीयास्मीयान्। स्वकीयत्वं
 च तेषामंतःस्वचैतमस्फूर्तैरुक्तत्वात्। अतएवाह। आदिरस्मीन्। अः अका

१. आदिमुखायेषकाराद्येके पंचाशद्वर्णस्ते च निरुक्तरीत्या सृष्ट्यादिहेतु
 वदित्यापकारम्पः। अतएवोक्तं पूर्वत्र सह आर्करीतेति। सर्गक्रमस्य
 मात्रकामधिकृतसप्रवृत्तत्वादिति भावः। नवजनिता नेकसि
 द्धांतविद्यामोहो घटिक आहृति निजमननात्। नवेन संसारेण जनिता
 आविःकृता अतएवानेकविधाः स्वस्वमतिगर्वीरवर्बुर्बलसितरूपाः सि
 द्धांतानि श्रयास्तेषां विद्यावेदनरूपावृत्तिविशेषाः स्वस्वमततत्त्वानुभाव
 कास्तिर्मा मोहस्तसरता च सितिलक्षणस्ते न हेतुनोपेतो विकल्पानुभव
 कोटिकाः संशयानिरुक्तपूर्वी एव न वेत्ते वंरूपाविषयविज्ञावकास्ते

वृत्तस्तिरोहितो निजः स्वानाविको विषयनुक्तवक्ष्यमाणलक्षणाः स्वप्रकाशैक
 वक्रियेषां तयोक्ता नानामतविस्फुर्निवेजावितप्रसग्विषयनिसर्थः पु
 ण्यपापादिभेदैर्ज्ञेयान् पुण्यपापे आदिनीयेषां आदिशब्दान्निरुक्तकृत्या
 कृत्यादिसंप्रहः तैर्ज्ञेयैर्हेतुनिर्देतस्त्वैरीत्यर्थः दुर्ज्ञेयान् शकितिरुचेति
 स्वत्यर्थे कृत्यप्रसयः ज्ञातुमसुरानिसर्थः नानाभिदांतद्वितविषयता
 जनितयामो होषविकल्परूपपुण्यपापादिद्विवगाहादन्नाभ्यपटलावृत्तवि
 षयत्वाप्रविरत्रिमपुंजवत्तावरणनिवेस्यः अतएव दुर्विज्ञेयत्वमेवमि
 तिभावः ननु दुर्विज्ञेयत्वे स्वप्रकाशत्वविभ्रंशइत्याशंकाह प्रविमलेसा

दिना प्रकृष्टे विमल-आणवादिदोषत्रयशून्योऽतएव विपुलो विश्वमिश्रा
 तिरुमिता तत्र पंचसांप्रदायकः पाठश्चिरेतनपुस्तकस्यः प्रविमलरपुषा
 तिपाठे तु तादृशदोषशून्यं वपुषी जसंता न रूपं शरीरं यस्यैव सार्थः न हि स्वा
 प्रकाशवक्त्रेः शरीरादिसंभवति इति हे शिकवरो साशिष्यस्य प्रसययोगं
 यत्किंचिच्चिद्यनत्वलक्षणं तथा श्रुतिः प्राणोस्मि प्रज्ञाते सादिः प्रज्ञानघनत
 समर्थका स्वप्रकाशस्तस्य नामा सर्वमिदं विनाति सादिश्रुतिनिरुक्तः प्रमाणं
 तरनिरपेक्षस्यः स चासावेकवक्ति श्रमस्मि संविदग्रा विसर्थः देशिको
 क्ता देशिको निरुक्तस्योक्ता महावाकादिमहातत्वलक्षणं तराग्निहोत्र

साधनभूतमानि तैसैर्धः॥ स्वाअलेन प्रबुधाना मुष्टुशोभना माहृतिषोपमा
 अंष्टुतं हवि रूपं॥ घृतमा अं हविरितिकोशः॥ तत्तपा प्रबुधानुवगता न॥ कोर्धः
 पुण्यपापादिजनितनानाभोगामतनलरुणमहावरणजालविस्मृतानपि श्री
 नाथनिः प्रपंचनिरीहणपाटितपशुपाशेन सप्रकाशात्तच्चैतमानुभूतमहा
 वनवाग्यौ पूर्वोक्तसृष्टिहेतुवर्णकदं वकाकारं स्थितिरूपनिरुक्तकालचक्रे
 तथा वर्णवृंदयवस्थिसवस्थितं जगदेवाकाराद्येकपंचाशद्विपिवाचं हवि
 रिसहस्रगणितमत्रनिःशृण्वन्नसंगं शमदसुक्तरीत्यानुभूतानि सार्थः॥ त
 त्रामंक्रमः॥ निरुक्तपरिपाद्यादशविधमाष्टकाविमस्यात्मशूरेण प्राणायामा

५

मपूर्वैरुपादिभिलिप्यविमस्याध्यामहागणपतिमंत्रं चतुश्चत्वारिंशत्
 तस्तदीजं चैकवारंगणनां लेति मंत्रं चतुर्वारंगणपतिमात्मामंत्रमावसीत
 तत्तुपादिपुरःसरं पुनः श्रुदमानृकां त्रिर्विमससप्तग्रहानपि विमसप्रपंच
 चैरुनेता तत्र प्रपंचो विस्तारः संसारलक्षणादुत्पत्तेरूपते स्मिन्निति प्रपंच
 पायः॥ तन्मंत्रस्तु निर्वंधेयथा वेदादिं शक्तिजपापरमात्मा महामनुः॥ वक्ते
 जीपाचकथिताः पंचमंत्राः श्रुतावहा इति॥ अस्य मुमादयोपि॥ रुषिर्ब्रह्मास
 मुदिष्टो गायत्रिं छंद इत्येते॥ समस्तवस्तु संख्या संपरं तेजो देवतेति॥ अस्य
 षडंगानि यथा ज्ञापयेद्दृश्यमथो शिरश्च सोहं हं सात्मा तथच शिखास्तपं

वर्णाश्रमवृत्तिज्ञापनाः परं ज्योतिरिति प्रिये। एवं विचारयन्मन्त्री साक्षाद्ब्रह्म न
 वेत्तुमर्हति। एवमात्मानि मयं प्रणववाच्यं ते ज्ञातः शरीरं आपकं ध्यात्वा
 आरंभाधिकरणमापेनापवाहीरीसा वाच्यवाचकलक्षणतत्त्ववृत्तात्म
 कस्य प्रपञ्चजातस्य हविष्ट्यादेशिकवद्वनारविन्ददधिगतस्य संकृतिक
 मेणमानृकासंघविवर्धिते तत्तद्वर्णस्याने तद्वर्धिते चैतमाग्नौ स्या
 न्नवर्णतदधिदेवतां च जुहोमीति बुद्ध्या प्रणवो माया कुरु अज्ञानमन्त्री विद्वद्भ्य
 तिक्रमेण कारुण्यं तं मानृका कुरु ज्ञाते तत्तन्मुद्राभिर्मसेदयमेवांतर्यागः प्रप
 ञ्चपाणाम् इति शेषो विशेषो मनुकललिता चर्त्तसंग्रहात्तत्कौमुदीतो वावधे

यः। तदुक्तगगनचंद्रिकायां। मोहो ज्ञेयस्त्वचिद्यं स्वरं मनः पञ्चबाह्ममवतर्पित
 चरुः। निर्निकेतपदमत्र पत्रवे कोप्यसौ सततमधरोत्तवा इति चांतर्यजन
 मंत्रमुनिः क्रियाशक्तिस्त्वंधे। चित्सृजार्द्रिक्रियात्वे सा हि सत्तत्रयेण परिचिह्न
 ह्निता मूर्ति संहिता यो मपि। ज्ञानाप्तौ मानृकार्णहविषाचाह गुरुति। अनेन
 मनुजा जुक्तमद्यो निर्वाणं ग न वेदिति। न न्वेवमेकमुक्तौ योगवासिष्ठेपि
 । अंतर्मुखतया सर्वं चिद्वक्तो विचैजगद्वृणं। जुक्तो ते निर्द्वैतमुनेः संसार
 विभ्रम इति। न्वेवमेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंग इति चेत्। न न्वोवा मात्मीया
 नादिरस्मिन्निति। आदिमावासना संसारां नकाभावना विशेषाः इत्यर्थः

तदुक्तं वासिष्ठगमायते। वासनातानवे रामो मोह इत्यनिधायते। तान् यः
 रितिसपरि। सा कुरु रितिसंज्ञा सा प्रत्यक्षपरि रितिकोशः। अमसिद्धंति
 मंतुपरं पराविलं वेनेतसिद्धातानुगमादिति भावः विजयते विमुक्त
 पाशौ तातं तर्जयं मायकीयः सर्वं कुरु इत्यर्थः। तदुक्तं चिदगनचंद्रि
 कायां। अर्थपंचमयाश्रवे रत्नत्रिपीतरससारमूर्द्धिता। न कुरुयं सविल
 मर्थमद्वैतैशक्तिरश्मिनि रमानमावृत्तिः। ज्ञानसंस्तुतिमयामहा लपेपंच
 कंहरसि विश्वविग्रहं। कालपावकमुखं शिवांतिमविश्वमंबुपतितो रवि
 उदिति। सः निरोधः प्रपंचपागलक्षणा संज्ञिहि वै इत्यर्थः। अत्रायदो मो

नायकां उश्रुतिः। न निरोधो न चोत्तमिर्नबंधो न च शासनमिति। एतस्य राप
 एमेतस्माच्च पुनरावर्त्तते इत्येव निरोध इति। मंत्रोपनीषदिपि। जन्म निरो
 धो प्रभवति यस्मिन् ब्रह्मवदिनो हि वदंति निसमिति। ब्रह्मात्मा स्वभाव इत्य
 र्थः। सिसृक्षादीच्छात्रयोपायद्वित आदिकाम एव सोतः परस्त्वमसीति भावः
 स्वार्थत्वेनेति पाठस्तु निर्मूलः। न स्वार्थाणां मर्थेण वा तस्यां संभवति स न वधा
 स्वार्थत्वेनेति पाठेना न सिद्धं तत्रात्यकलुषास्ते आदिरनपरमार्थः। किं नु
 ग्राह्यग्राहकसंबंधवत्तया स्वार्थस्वेषमिन्द्रियाणां मर्थगोचराहविरिति प्र
 बुद्धानि सार्थः। अनसमं। वदति चात्र मुनिः। अमसिद्धंति विद्यास्तानि स्वा

चैत्रवंतीति स्वात्मनेति पाठे तु स्वात्मानो व समाणं कथ्युतिरीत्येन्द्रियाणि न
 विषयाश्च सध्यात्मविद्येत्यर्थः निरोधस्य क्रियाशक्तिरश्रितेऽप्यत्रोक्तिः
 स्पेक्षारूपत्वात् तत्र प्रपञ्चपिष्यत एव। प्रकारस्तदा तं स्वभावेऽस्ति पूर्व
 पंदेशिकोक्तिहेतुकं द्वितीयां तविशेषणानां दुर्विज्ञेयतां हेतुकं च कायलि
 गो द्वितीयां तस्मान्निष्पद्यते परिकरोपि ॥३२॥ अथैकेन विश्वात्मसृष्ट्या
 वस्थानां जाग्रदादिमयता प्रपञ्चनेन ब्रह्मविष्णु रुद्रात्मकतां प्रदर्शयन्नेता
 मुक्तिहेतवः प्रसुतमुक्तपथविज्ञावका एवेता ह ॥ जाग्रत्स्वप्नप्रसुतिप्र
 कटे तविभवे रात्ममायागुरौ स्ते। ज्ञानेच्छाक्रोधरूपैर्हरिहरगैरावृते मोह

२५

मार्गीपांथाः केचिमुधाराः शिवगुरुवचनज्ञानशास्त्राग्निदीप्तास्त्वत्काकल्य
 हिरक्षापरिविहितजपास्त्रां प्रमांसादिमुक्तं ॥ जाग्रत्स्वप्नप्रसुतिपुत्रकटितवि
 भवेः। जाग्रद्जागरितं। तत्तत्तत्तत्तु योगिनीरुदये। प्रबोधकारणस्याथ जागर
 तेन नावने। वक्तो देवि महाजाग्रदवस्था त्विन्द्रियैरिति। ज्ञानकर्मेन्द्रियैर्जागिर
 तुर्यवहार इत्यर्थः। अत्र वाजसनेयी श्रुतिः। सवा अयं पुरुषो जाग्रमानः शरी
 रमपि संपद्यमानः। पाप्मनिः संसृजते इत्यादिः। योगवासिष्ठेऽपि। नवप्रसूतस
 नवेदं पंचाहमिदं मम। इति यः प्रसयस्तुच्छः स जाग्रत्वागजावनादिति। स्वप्नो
 तः करणमात्रव्यवहारः। तत्रैव श्रुतिः। स समानां सन्तु नौ लोको सं चरतीत्या

तीक्ष्णलापतीवसधाः न स्वप्नो न सौमं लोकमतिक्रामतीति। तदुक्तं योगिनीह
 द्योः। आनरैः करणैरेव स्वप्नो मायावबोधन इति। योगवासिष्ठेऽपि। चिरकालं
 मया दृष्टमेतन्नो वेति यत्र हि। परामर्शः प्रबुद्धस्य सप्ते स्वे इति कथ्यतेति। प्रक
 षा सुप्तिः प्रसुप्तिः सुषुप्तिरित्यर्थः। प्रविनिर्दुःसुप्तिस्तिसमा इति पत्रं। स्व
 प्रविद्यमानां तः करणवृत्तिरूपा। तदुक्तं योगिनीह द्योः। सुषुप्तिस्तनूर्ध्वं स्वप्न
 वेदनां अंतं करणवृत्तिनां लयतो विषयस्य चेति। सर्वेद्रिपोपरतिः सुषुप्तिरित्य
 र्थः। वाजसनेयि श्रुतिः। सोऽप्यपरलोको यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न
 कंचन स्वप्नं पश्यतीति। योगवासिष्ठेऽपि। पश्यन्त्या परितागे जडा जीवस्या या

स्थितिः। न विषैः दुःस्वप्नी जाह्या सुषुप्तिरिति कथ्यतेति। प्रश्नोपनिषद्विष
 यागार्थमाश्रित्योः कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजो मंडले एकी भवंति
 ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरंसे वंदह वै तस्मै सर्वं मनस्येकी भवति तस्मै षः पुरु
 षो न शृणोति इत्यादि प्रस्तुता। स्वप्नीतीत्या चरते प्राणग्रय एवास्मिन् पुरे जा
 प्रतिगार्ह पसो वा एषोः पानेयानो न्वाहार्य पचनोषद्गार्ह पसा स्याणी पते
 प्राण्य नादाहवनीयः प्राणे पदुच्छ्वासनिश्वासा वारूतीः समं न पतिसम
 मानो मनो हवा पशुमान इष्टफलं मे वीरानः स एनं मजमानमहरहर्ब्रह्म
 गमय स त्रैपदेवः स्वप्ने महिमानमनु भवति श्रुतं श्रुतमेवानु भवतीत्या

हिमधेप्रपञ्चात्रैव वेदः स्वप्नान् पश्यत यह वै तस्मिन् चरीरेण तस्मिन् नम्र
 तिसपथासोम्य वपं सिवासो वृहंसंप्रतिष्ठत एवं ह वै तस्मिन् सर्वपर आत्मनि
 संप्रतिष्ठते प्रथिवी च पृथिवीमात्रा चेसादिना सुषुप्तिपुरःसरं दर्शयति जा
 ग्रस्वप्नसुषुप्तिभिः प्रकटित आविष्कृतः सैनवोपैस्तथोक्तैः । सृष्ट्यादीनां जा
 ग्रहादिमपतां प्रपञ्चतासां त्रिशक्तिमयता नाह । ज्ञानेच्छा क्रोधरूपैः । छं
 हो नुरोधाद्युक्तमेणपाठः । इच्छा ज्ञानक्रियारूपैरित्यर्थः । क्रोध इति दत्तः
 क्रोध इति संविके इत्यनिमुक्तरीत्या हकारः सच श्रीकं वादिमात्रिका मूर्ति
 पुसंवर्तको ज्ञाः सच कालातिरुद्र इति विवक्षिता मेवाशक्तिता मेवेच्छा

वि

११

ज्ञानसाहचर्याध्यायतीति क्रोध इति रुद्रनामा । तेन रौद्रीक्रियाशक्तिर्वह्य
 ते । तदुक्तं सोनाम्पमुधोदये । वामां सो ब्रह्मास्मादिच्छा तस्यैव जारतीशक्तिः ।
 अशंशो विष्णुस्मात् ज्ञानाविश्वं नरा तयोर्मिथुनां । रौद्रात्मकस्तरुद्रः क्रिया
 मयीशक्तिरस्मरुद्राणीति । क्रियाशक्तिस्तुरौद्रो यमिति च । सामेव गुणत्र
 यरूपतामाह । आत्ममायागुरौः । आत्मनो मायिनस्तव संबंधिनी मायोक्तुन
 क्षणतस्माः गुरौः सुखदुःखमोहमूलभूतैः सत्त्वप्रकृतिभिः । तदुक्तं स्वदे
 दसंग्रहे । मूलप्रकृतिर्विश्वस्य गुणत्रयैरूपकं । अनृतस्मां प्रकृतं संतु गुण
 तत्वं बभूव ह । तदुक्तं सुखमोहानां मूलं सत्त्वरजस्तम इति । गुणरूपै

ति

गिरिर्षः अतएवाह। विधिहरितुर्गैरिति। विधिर्ब्रह्माहरिर्विष्णुस्तनसाहव
 र्णतुरगोरुद्रः। तुरगशृङ्गसामानतस्ववाचादस्वशृङ्गावृत्तोश्चपर्षपं
 वा उवंलक्षयति। सचवाडवोऽग्निपर्षयोः। त्रिवैरुद्रइति कात्याग्रिरुद्रं लक्ष
 यति। तदुक्तं सनकुमारसंहितायां। वडवानलसंबंधावाडवीवडवधगा।
 संप्राप्यवाडबंधामप्रलीनाशं नवेपदेइति। चिरुगनचंद्रिकायामपि। षो
 षवाडवशिखास्तदुतरमिति। अग्निश्रुतमेव यो ह्यते उक्ता। तदेवंलक्षित
 लक्षणयानिर्वाहः। त्रिभुवनत्रिवर्णत्रिपुष्करत्रिपदत्रिलोकत्रिवक्त्रि
 श्वरत्रिब्रह्मसहस्ररत्रिवृत्तित्रिशक्त्याचसर्वप्रसरप्रसिद्धैर्ब्रह्मविष्णु

१२

त्रैरिषर्षः। वसतिचक्षानस्कंधे। त्रिगुणमुखगुणमक्तिस्वभावसत्रोक्त
 मत्रावधिचैतेषां शक्तित्वं मूर्तित्वं गुणत्वं स्वभावत्वं प्रेतत्वं संप्रदायनेहा
 दिसत्त्वं पञ्चवेना। प्रणवाद्यहुरविजागोपाधित्वेनेतेषां जाग्रहादिमयतापु
 सादिषु सुप्रसिद्धतया। अत्र ब्रह्मोपनिषत्। अथास्पपुरुषश्चत्वारिण्या
 नानि नवंतितानिर्हृदयंकं वंस्पर्शचतत्रचतुष्पादं ब्रह्म विजातिजागरिते
 ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्ते रुद्रः। तुरीयमहोरं स चादिसो विष्णुश्चैव स्वैरश्वस्व
 ममनस्कमिसादि। अत्र चकारपो गद्येन चेतनमितरेण चेतनं संगृह्यत
 इत्याहुः। मांडूकश्रुतिरपि। विश्वतैजसाखं पादद्वयं निरूप्य सुषुप्तस्थान

एकीकृतः प्राज्ञप्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्यनंदः नृकचेतो मुखसू तीषपाद
 ति। तत्राप्यविवेकः। वैश्वानरश्चैरेगर्भश्चैसधिदैवतं। विश्वश्चैतैजसः प्राज्ञ
 इत्यध्यात्ममिति श्रुतिः। स्थूलपिंडमपि समष्ट्यभिमानिनौ विश्ववैश्वानरो
 तत्र वैश्वानरो विराट्पुरुषः। एवं स ह्येतैजसहिरण्यगर्भो हिरण्यगर्भः
 सूक्ष्मस्थिते नृः। एवं परे प्राज्ञेश्वरो। ईश्वरः सांबः जाग्रदवस्थायां जीवः। स
 चैतैजसः। संप्रसादे प्राज्ञो विद्यासाहिमात्रत्वात्। तथा च पादत्रयविवेके
 न तेषां विभक्तिलक्षणा। श्रुतिसंकाकलं को नोपादेव सा पेहं नुरीयं प्रति
 पाद्य सोऽयमात्मचतुष्पादिति निगमयति। नृशरतापनीयेपि। सोऽयमात्मा

चतुःपादिर्निरुक्तश्रुतिसापेक्षार्थः। कैवल्योपनिषदपि। पुरत्रये यश्च जी
 वस्तस्मिन्नेतं सकलं विचित्रं धौ ओरमानंदमखंडबोधं यस्मिन्नेतं पातिपुर
 त्रयं चेति तदुक्तं कांटे। मायाया गुणभेदेन रुद्रं विष्णुं पितृमहं। शृष्टानुप्रविश
 तेषां संपर्कमित्याहरइति। मोक्षमार्गश्चाहृत्ते। तैः मोक्षो निरुक्तलक्षणाः यो
 गिनः सैव मुक्तिरित्यत्र परादिषु न्वयशक्तीनां नवस्वरूपेनावनायः। तस्य
 मार्गेऽपि नृपाय इत्यर्थः। आहृत्ते सन्निरुद्धे यस्य च जावे नतिनवलक्षणा स
 तमी। यत्कीकृतं चैतदुक्तं पोह्यते तत्वांतरनिगमे। वसंतोऽच प्रजाणनिव्र
 त्ताणीत्यपराशक्तिर्ब्रह्मणोऽंगगामिनी। चारं सामो ह्यमार्गस्य रोधपित्वाय

वस्मिन्नेसाहीनि। यथाविविधविभूतिवैषेष्टिभिर्नैहैस्तेस्तथासिद्धांत
 जालेद्रजालेसंकुलतान्निहकमुक्तिस्वरूपेऽंकीनेषकलंकितइत्यर्थः।
 विकल्पेमेवावरणमित्यर्थः। तदुक्तं मुनिनैवषट्चक्रतत्वनिरूपणे। केचिद्र
 लानिधानेपदमिति श्रुतिमोवैष्णवंचापैलेति केचिद्वसाख्यमेतत्किमपिमु
 ह्यमिनोमोहमात्रप्रबोधमिति नवेवंसाहयिकाएवत्वंटाकाइतिमायेन
 तेषामपितथात्वे हसोजलांजलिर्मुक्तिवार्त्ताधिकं पुनस्तस्यिप्रवर्त्तयेइसा
 शंकागुरुवचनावगतमामिर्मनिर्विरलैर्गम्यतएवेसाहोत्तरहनेनापंथाः
 पंचतेनिसंगच्छंतीति सुससापंथोणनिसमितिलः। अनवरतगंसारएव

नकातराइत्यर्थः। अतएवकेचिन्नसर्वे। तथाचश्रुतिः। अनधुगाअधुमु
 पारपिस्पवइति। श्रुसंतरंच। सुरस्यधारानिशितादुरसपादुर्जपयस्त
 कवयोवदंतीति। कोर्थः। तेधूममत्रिसंनवतितेर्विरत्रिसंनवंतीसाहि।
 श्रुमुकरीसाहेपतामवधार्यं वरादेवयानपियानयोर्तयननिससंबंध
 वंतइत्यर्थः। अतएवाहसुधीराः सुतरांधीराः। वस्मानविशेषणशक्तेरह
 मिरणं गणेइदंतापरिपंथिरपरिमोउनवीराइति धाराः। अत्रवाजसनेपि
 श्रुतिः। अणुःपंथावितरः पुराणोमांस्पृष्टोनुचितोमपेवतेनवीराअपिपं
 तिब्रह्मविदउक्तमस्वर्गलोकमितोविमुक्ताइति। मुंडकश्रुतिरपिसचेदेत

सरमं ब्रह्म धाम मत्र विश्वं निहितं नातिशुभं । नपासते पुरुषं स्यात्कामा
 स्तेऽशुक्रमेतरं निर्वर्तति धारा इति । एवं कुतः यतः शिवगुरुवचनज्ञातया
 स्मृतिहीनाः । शिवः । संस्तुतविश्वविमर्शो ध्वनिरूपो यश्चिदंबरं परमं । न
 लीवपुः परवर्णधेयः शं नुर्गुरुर्विद्यतीति मद्रुषउन्वयविमर्शो क्लीशतम
 चिदंबरं परमं स्थितानिरुक्ता वप्या त्रया घा वरणविरहात् । अतएव
 निरुक्तब्रह्मोपनिषदिसचार्दिसो विष्णुरीश्वरश्चैव सत्रदेवतांतरपरा
 शं कापि पाशता । तस्याः शिखायाः सामां परमात्म्या अवस्थिति इति म
 होपनिषदोत्रहार्दोपासने विवक्षित कर्मपुण्ये पदं हरेषु तदंता

ते विष्णोः परमशिवांतर्जयं न स कंठ त एव प्रतिपादितत्वात् । सरतावर्च
 वसिते अवस्थापयिष्यमाणत्वाद्ब्रह्मविष्णोर्दिनाम्नां मुख्यमाह सापरिशि
 वपराया परसरपुण्येनानुकूल्येनोदिनत्वात् । तस्य त्वद्वयगुरोः श्री
 नाथस्य वचनैः । स एव परवाक्यार्थविचारैवाकौरिसर्पः । ज्ञाता नधिगता
 निष्कामाणि सासनिस एवाग्नेः संशयति मिदप्रसारजागंत्यचंडा विद्या
 रवीश्वसे नदीताः । गुरुशास्त्रप्रमाणानामेकमस्यानुनकारितसंशय
 दलाइसर्पः । तथा विद्यानांतत्रसहायित्वं न वसीसाह । तत्कारुणाहिर
 हापरिविहितनपाः । गुरुरूपस्तस्य तव कारुण्यं स्वाहं नावनावनागो

चरीकरणलक्षणं तदस्ति यत्राशादिरिच। तथोक्तं यदस्ति विलोकनमिसर्पः
 क्रियायाः करणत्वेनोपचारइत्यवोचाम। त्वामदयावलोकितमिसर्पः।
 तदेवैकादशपरिपंथिजोरक्षाप्रतिकूलपदार्थदुपहिते निवारणलक्ष-
 ण। यथापरिविहितं समंतादिनाशितं नययेत् तथोक्तं। अद्वैतबुद्ध्या
 तद्वत् शरणपरिपंथिप्रतिनयननिष्कारणवत्परस्तत्वादिसर्पः। अत्र
 वाजसनेपिश्रुतिः। यन्नदम्यन्नास्तिकस्मान्नुविभेमीति तत्रैवाप्यनयवी-
 मायकस्याद्यानेष्वद्वितीयाद्वैतयननवतीतिकोर्थः। यथोपप्लुतेपथि
 पांथोक्तासोऽमुकहस्ताईश्वरेच्छागरीयसीति पृष्टा वृजंसेवदीपहस्ता-अ

१६

श्रीश्वरेविश्वासावावाद्यादिदृश्यादिकलास्तैरेव न कृतं ते केचित्तुगुरु
 वाक्विश्वासात्तन्निर्णयसतिससपि निरुक्तब्रह्मादिविविधां वरसंकु-
 लेपयिनमुसंतइत्यर्थः। आदिमुक्तं तांप्रयाति। बद्धसहिमोक्तः संभवति
 नचलंकदपि बद्धइत्यदिमुक्तः। ब्रह्मादीनां तु तत्रन्तिपतिनिपतानां न
 तथात्वमिति नावः। तदुक्तं योगवासिष्ठे। बधोपं दृश्यसद्भावात्तदृश्यानां
 वेविमुच्यतइति। प्रकर्षणपांतितादात्म्यसंबंधेन त्वं जंतइत्यर्थः।
 आदिमुक्तेति पावेतुहे आदिमुक्तं तांप्रयातीत्यर्थः। अत्रालंकारस्तुमार्ग-
 रोधेपिगुरुरूपोपायेनोपेयस्य प्राप्ताविशेषः। तच्चहैविशेषः रम्यतया

तं

धारं विनाप्यधेयवर्णनमिति कारणंतरजनिता मार्ग्यादृशिविज्ञावितो
 विज्ञावना विशेषोतिशोक्तिरपि उन्नयार्थे विशेषणानामुन्नयेन प्रति
 पूर्वस्वहेतुतया कारणमात्राणि केचिन्न सर्वे इत्यप्रस्तुतप्रशंसापि प्र
 थमातद्वितीयात विशेषणविशेष्यनिप्रायतानिरूपितोपरिकतदं कु
 रावपि केचिन्न सर्वे इत्यप्रस्तुतप्रशंसापि गुरुवचनेति त्वत्कारणस्य सादे
 रादिमुक्तप्राप्तिहेतुकेकायलिङ्गेपि पूर्व रूपं चैते सांहीरनीरमायेन संद
 समानत्वा संकरः तत्त्वहेतुं तु हीरनीरमायेन नु संवर इति ३२॥ ननु ब्र
 ब्रह्मादयोप्याराध्यतया प्रसिद्धतरा मुविज्ञाता मुक्तिहेतवस्तत्कथं तेषां मो

१९

हेमार्गी वरोधकत्वं इत्याशंकनते सृष्ट्यादिहेतवः पृथगविज्ञाता अपवर्गसंकी
 ः प्रस्तुतसर्जनादिकारणतया प्रनुत्वेनोपासिता मोहोत्सुष्टाः स्वस्वकारण
 तपैवात्मीयान् व्यवस्थापयंतीति ज्ञानकौशलेन तदवस्था विशेषतमेव
 तद्रूपनाथवदनादिज्ञापोपासिता मोहोत्सुष्टाः मपावृण्वंतीत्याह ॥ त्वमाया
 कामदेवः प्रथममसिततः स्वप्नसृष्टौ विधाता रूपाविष्णुरंते प्रवचनतर
 महारुद्रमूर्तिः स्वमूर्तेः ॥ सत्यो नंतः प्रमाता शिवगुरुः ॥ वरिति च स्वात्मभूति
 सत्तावैः ॥ स्वेच्छावस्था गुणद्वयोपगुण इति विनो बस्ततः स्तूपसेतं ॥ हे
 विनो आपकाः अतएव वक्ष्यमाणवाक्यार्थसंगतिः ॥ प्रथममादौ सृष्टेः प्राणि

सर्थः। यद्यपि पूर्वमधिकृतम् स्वसत्तयावस्थितिस्तथापि सृष्ट्याहीनां प्रकृत
 तात्तदनुकूलोवस्थाविशेष एव प्रकृत इत्याह। त्वं माया। यावहिरमया
 त्मानं प्रकाशयामयैव कार्यं करोतिसामाया। विश्वनिर्मात्री जगसरितामस
 सृष्टा कामदेवः। आदिकामो गुणत्रयसमष्टिसि सृष्ट्याहीना त्रयविजं नितो
 मायी सर्थः। अत्र श्वेताश्वतरश्रुतिः। अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चा
 यो मायया संनिरुद्ध इति। यद्वा ज्ञानसंधिविवर्हितं माया संजायमानेति मा
 यिकाः पक्षोऽयमः पक्षोऽयवा-तिनिजैतन्मायैव विजागश्चेति पक्षद्वयवासनमा
 त्वं माया मायावादिसिद्धांतसामराज्ञी प्रथममसी। कामरूपात्ममायामिति

९

हे कामदेवोसि कामाख्यात्मशक्तिपतिरसी सर्थः। सत्त्वकामो बहुष्माणामितिरूपः।
 अत्र श्रुतम्। प्रजापते तस्मात्प्रसृता पुराणीति। तदैकृतवदुष्मां प्रजापेयेति
 सदैकृतलोकानुसृजे इति। सो कामयतवदुष्मां प्रजापेयेति। तपसा चीयते ब्र
 ह्मसा दयः। देवो निरुक्तः। तत्त्वंचतसेच्छादिशक्तित्रययापारलक्षणसृष्ट्यादिवर्हि
 तेकायत्रयेपिसि सृष्ट्यादिरसेन क्रीडनादुक्तवत्वाद्यवहरणतस्सुतिमो ग्यत्वा
 तद्योतनत्वात्कमनीयादिमत्वाच्च। वसतिचातुषट्मेव। इच्छाशक्त्या ययातेक
 वलितमपि तैते जगज्जायमीशमर्गस्थितं तगसेति। तदुक्तं कर्मपुराणे। सो
 हं सृजामि सकलं संहरामि सहा जगत्। मायी मायामयो देवः। कायेन सह संगत

इति। एतदेव तदा तदा कालस्य संगतिं ब्रुवतां तं रतिचेतस्य वासनया तच्चक्रं
तर्गतश्रीचक्रराजवासनां निरुक्तां स्फोरयति। न हि स्वतंत्राणां पट्टिषु शतत्वं
इतो मः काल इति प्रसिद्धः। अथ वीश्वरः श्रुतिरपि। अहमेकः प्रथममासी कैव
ज्ञानि च नामः कश्चिन्मेतो यतिरिक्तो स्तीति। ततः स हनुस्वप्नात्मनः सृष्टौ विधा
तासि। ब्रह्म विश्वरूपतापरिणामलक्षण व्यापारोपलक्षितः सृजामीत्यर्थः। तदु
क्तं महाकविभिः। सृजन्मात्मानमात्मनेति। अत्र कूर्मपुराणे। समन्नि योगतो ब्रह्मा
देवो मन्नावभाविताः। दिव्यं तन्मा मकैश्वर्यं सर्वदा वहति स्वयं। स सर्वलोकनिर्मा
तामनि योगेन सर्ववित्। भूत्वा च दुर्मुखः सर्वं सृजते वात्मसंभव इति रक्षायां वि

२७

द्युः। रक्षाप्रतिकूलपदार्थोपहतिरूपाप्यिति स्तम्भानारायणोसि। तदुक्तं कूर्म
पुराणे। योपि नारायणेन तौ लोकानां प्रनुरयय। ममेव च पराशरः कणेति परि
पालनमिति। अन्ते प्रवृत्तं तं महा रुद्रमूर्तिः। प्रहृष्टं बलं विश्वप्रसनशीलं प
त्न्याः सातिसयवती महारुद्राया मूर्त्तयः समथोरक्तोसि। अत्र श्रुतिः। सर्वे वै
रुद्रो रुद्रो ह्येवैत सर्वमिति। पूर्वमूर्त्तिद्वयस्य स्वस्मिन् विजापनात् तस्य महत्वं
रौद्रत्वं चावसृते चक्रिया शक्तिर्कंधेयमर्थः। तदुक्तं कौर्मयोतकः सर्वभूता
नां रुद्रः कालात्मकः प्रभुः। महाज्ञया सौमत तं संहंषति मेतनूरिति। स्वमुक्तौ
सक्तोसि। स्वमुक्तौ पूर्वावस्था न पराहिसे सतः परमार्थरूपः। पूर्वावस्था त्रयस्य

रि

सणविभूतयस्तासां स्वनावाविश्वविप्रवित्तिरोनावाद्यस्तैर्देवैर्नुनिः। स्वेच्छाव।
 णागुणार्थैर्पि। स्वरूपाः आदिकामरूपासर्वविषयाविषयिणीसर्वाणिप्रायज
 हणा। तस्याः अवस्थानां पूर्वसूत्रोक्तानां गुणाः आग्रहादित्रिकत्रिकस्वरूपाः
 छारिनेराः सत्कारिकाः। तदुक्तं स्वच्छंदसंग्रहे। इच्छादिशक्तित्रितयंपरोः स
 त्कारिसंज्ञकमिति। तैराद्यः संपन्नोपि। इमं शब्दो धनी स्वामीति कोशः। उ
 क्तप्रकारेण सगुणः प्रतीयमानोपि सन्निसर्थः। वस्तुतस्तु। श्रीनाथवद
 नां विहादधिगतमहावाक्यमहातत्त्वार्थविचार्यमाणे वास्तवसद्वितीयस्य
 संनवादि सर्थः। सगुण इति स्तूयसे। निर्गुण इत्येवं प्रकारेण स्तुतिविषयः

२१

क्रियमस्य सर्थः। क्रसादिनिरिति शेषः। अत्र वाजसनेयि श्रुतिः। न कर्मण
 वर्धते नो कनीयानिति। कौषितकीनामपि। न च मे लोमापि न पतति। कूर्म
 पुराणेपि। यथात्मा मलिनोऽस्य चो विकारी स्यात्स्वरूपतः। न हितस्मन वेमु।
 क्तिर्जन्मांतरशतैरपि। पश्यंति मुनयो युक्ताः स्वात्मानं परमार्थतः। विकार
 हिनं निर्द्वंद्वमानं दात्मानमयं। अहं कर्तुं सुखी दुःखी कृताः स्थूलेति या
 मतिः। स्वाचाहंकारकर्तृत्वादात्मनोपितैर्जनैः। वदंति वेदसिद्धांतैः साहि
 र्णप्रकृतैः परं। नोक्तारमरुं बुधाः सर्वत्र समवस्थितमिति। अलंकृतिसि
 कस्य बहुधो ह्येवाहं ह्येव। तत्तत्तत्तु। एकस्मिन्निमित्तवशादनेकधा

हेणुलेपइति। स्वात्मनस्तिस्वनावांमपुणलसमर्थनलरुणंकायसि
 गकमपि। प्रांतविरोधाजामः। तद्धरुणंनु। विरुद्धाजामसंविरोधइति॥३३॥
 ॥अथैकेननिगमयनेतस्याएवावस्थांतराणिज्ञानादिशक्तयइतिमंगम
 यति॥ इच्छाशक्तापयैतत्कवलितमखिलंतेजगज्जालमीश। सर्गस्थिसं
 तदृशसज्जलजलधरासारतुल्यात्मगता॥ सैवानंतातरंगप्रसरः बहुवि
 धानेकसंकल्पज्ञावैराविर्भूतातदंगप्रकटनविधयेबोधसिंधुत्वमेति॥
 हेइशानअत्रश्रुतिः। तमीशानंपुरुषं देवमीशं निवापेनांशंतिमसंतमे
 ति। तत्प्रकारमेवाह। ययातेइच्छाशक्तामद्रूपयाअमएवाहाएतत्कवलि